

УДК 811.161.2'36

Мороз Т. Ю.

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНА АСИМЕТРИЯ В СИСТЕМІ МОРФОЛОГІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ЧИСЛА АБСТРАКТНИХ ІМЕННИКІВ

У статті проаналізовано явище семантико-граматичної асиметрії в системі морфологічної категорії числа абстрактних іменників, виявлено чинники формування невідповідності форми та значення, визначено способи й засоби компенсації асиметричних виявів. Методи дослідження: метод зіставлення, структурний метод, метод компонентного та дистрибутивного аналізу, описовий метод.

Ключові слова: семантико-граматична асиметрія, категорія числа, форма, значення.

Мороз Т. Ю. Семантико-грамматическая асимметрия в системе морфологической категории числа абстрактных существительных. – Статья.

В статье проанализировано явление семантико-грамматической асимметрии в системе морфологической категории числа абстрактных имен существительных, выявлены причины возникновения несоответствия между формой и значением, определены способы и средства компенсации асимметричных явлений. Методы исследования: метод сопоставления, структурный метод, метод компонентного и дистрибутивного анализа, описательный метод.

Ключевые слова: семантико-грамматическая асимметрия, категория числа, форма, значение.

Moroz T. Yu. The semantic-grammatical asymmetry in the category of number system of abstract nouns. – Article.

The semantic-grammatical asymmetric phenomenon in the system of the category of number of abstract nouns is analyzed in the article. The reasons for the appearance of disparity between the form and the meaning are found out. Means and ways of overcoming the asymmetric phenomena are defined. Methods of investigation: method of comparison, structural method, method of component and distributive analysis, descriptive method.

Key words: semantic-grammatical asymmetry, category of number, form, meaning.

Морфологічна категорія числа іменників завжди становила особливий предмет уваги лінгвістів, що вилилося в існування багатьох позицій стосовно неї. Найбільш поширеними можна вважати однібічний (формальний) погляд, відповідно до якого число визнається класифікаційною категорією (П.Ф. Фортунатов та його послідовники, А.А. Залізник, І.Г. Милославський), та двобічний (структурно-семантичний), який розглядає цю категорію як складну й неоднорідну, що в ній частина форм є семантично мотивованими, а частина виражають число лише формально (О.К. Безпояско, О.В. Бондарко, В.В. Виноградов, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.І. Дегтярьов, А.П. Загнітко, І.Г. Матвіяс, Й.П. Мучник та ін.).

У сфері морфологічної категорії числа не існує прямої кореляції між семантикою та формою на рівні системи, що навіть без ретельного аналізу вказує на існування семантико-граматичної асиметрії.

Виявлення й аналіз випадків семантико-граматичної асиметрії неможливі без визначення симетричного співвідношення семантики та граматики у сфері морфологічної категорії числа. Ця операція має бути здійснена з урахуванням того факту, що слова іменникового класу неоднорідні щодо характеру втілення основної граматики характеристики іменника, а саме узагальненого граматики значення предметності.

У сфері непередикатних (первинних) іменників, характерною ознакою яких можна вважати те, що реалії, які ними позначаються, мають чітко визначену просторову дислокацію, виділяються людським мисленням із загальної картини, а відтак можуть бути протиставлені таким самим реалі-

ям, семантичною домінантою є підстави визнати рахованість реалій. Відповідно до цього основу семантики числа власне-предметних іменників формуватиме протиставлення один/більше ніж один предмет, одиничність/неоднорідність (множинність). На думку багатьох дослідників, саме цей значеннєвий компонент є найбільш логічним [2, 92–93; 3, 64].

Усі інші іменники, до яких не застосовна ідея рахунку, виявлятимуть нездатність до формування семантичної опозиції одиничність/множинність, а відтак формуватимуть поле асиметрії в структурі категорії числа іменника.

Говорячи про причини виникнення асиметрії у сфері морфологічної категорії числа іменників, підтримуємо позицію Н.Г. Озерової, яка головним чинником у цих процесах вважає тісну взаємодію граматики та лексики: «Число іменників відноситься до тих морфологічних категорій, які найбільш тісно пов'язані з лексикою. Це стосується як можливості утворення словоформ однини та множини від іменників, що належать до різних лексико-граматичних розрядів, так і процесу лексикалізації певних форм, характеру участі категорії числа в розвитку семантичної структури субстантивів» [7, 33].

Мета статті – проаналізувати специфіку абстрактних іменників щодо вираження категорії числа, виявити випадки семантико-граматичної асиметрії у сфері морфологічної категорії числа абстрактних іменників, визначити причини виникнення та способи її компенсації з урахуванням сучасних тенденцій розвитку морфологічної системи української мови.

Абстрактні іменники за своїм змістом протистоять конкретним. Якщо конкретні є основними носіями загальнокатегорійного значення предметності, є первинними іменниками, які «позначають дискретні предмети, тобто такі предмети, що існують окремо, а отже, підлягають рахунку» [2, 51], то абстрактні іменники, також утілюючи значення предметності, є вторинними іменниками, які позначають особливі, нематеріальні предмети – дії, стани, ознаки, властивості, якості, що абстраговані людською свідомістю від своїх носіїв. Абстраговані в такий спосіб до рівня предметів ознаки (в широкому розумінні) не придатні для обрахунку: вони існують як недискретні, не локалізовані в часі й просторі. Подібну семантичну специфіку абстрактних іменників визначає те, що у своїй значеннєвій структурі вони частково зберігають значення, характерні для ознакових слів (прикметникових і дієслівних), до яких додаються семантичні компоненти, типові для власне-іменників. Наявність ознакового компонента в семантиці абстрактних іменників стає на заваді їх остаточному уподібненню до власне-предметних іменників [5, 64–69].

На граматичному рівні на невластивість абстрактних іменників особливо гостро реагує категорія числа: як один із основних граматичних реалізаторів значення предметності вона повинна втілювати непередметні імена у формі предметних, однак, унаслідок семантичної несумісності абстрактного значення з ідеєю рахунку, вона не забезпечує ці форми типовим для неї категорійним значенням однини та множини. Саме ця обставина послужила підставою для висловлюваної в лінгвістичній літературі думки про форми числа абстрактних іменників як семантично «пустих» у числовому плані (О.А. Колесников). Проте більш виваженою бачиться позиція, згідно з якою числові форми абстрактних іменників таки мають значення – формально-граматичне [2, 95–96]. Такий характер значення граматичних форм числа не виводить абстрактні іменники за межі категорії числа, але водночас трансформує її, оскільки зі словозмінної вона перетворюється на класифікаційну: абстрактні іменники втілюються лише в одну з наявних форм категорії числа – у форму однини або множини, не утворюючи протилежних корелятивних числових пар. Відтак частина іменників абстрактної семантики має форму граматичної однини, тобто репрезентує формальний клас *singularia tantum*, наприклад, *шум, біганина, радість, метр, діалектика*, а частина – граматичної множини, тобто *pluralia tantum*, наприклад, *перегони, жнива, вибори*, яких кількісно менше.

Отже, кожен абстрактний іменник характеризується врізаною, дефектною категорійною числовою парадигмою. Маючи або лише форму однини, або лише форму множини й не утворюючи

корелятивних пар, що зумовлено несумісністю абстрактного значення з ідеєю рахунку, абстрактні іменники репрезентують сферу асиметричної реалізації категорії числа.

Такий стан речей характерний для абстрактних іменників у їх основному первинному значенні опредмечених дій, станів, ознак, властивостей та ін. Проте за певних умов абстрактні іменники можуть зазнавати семантичного розвитку в напрямку конкретизації, що виливається в їх здатність набувати значення рахованості, а відтак і можливість досягати симетричного для категорії числа співвідношення форм і значень. Так, Н.Г. Озерова зазначає, що «абстрактні іменники, включаючись у загальний процес семантичного розвитку, можуть стати носіями більшої кількості сем, тобто полісемантичними лексичними одиницями. Розвиваючи нові значення, такі субстантиви пов'язуються з категорією рахованості й переходять із розряду слів із потенційно повною парадигмою в розряд іменників із реально повною парадигмою» [7, 46]. На такі факти неодноразово вказувалося в науковій літературі, однак найгрунтовніше їх дослідила Н.Г. Озерова, з'ясувавши характер і напрямки семантичного розвитку абстрактних іменників різних лексико-семантичних груп [7, 45–60].

Основну увагу лінгвіст приділила дослідженню абстрактних іменників однинної форми, які в певних лексико-семантичних варіантах набувають конкретного значення й починають функціонувати як іменники із повною числовою парадигмою, тобто мають і форму однини, і форму множини. Основний висновок своїх спостережень дослідниця формулює так: «Характерний для форми множини іменників набір граматичних сем не може поєднуватися із семою «абстрактність», яка виступає провідною в лексичній семантиці абстрактних імен. Поява в семантичній структурі цих іменників конкретизуючих лексичних сем «окремішність виконання дії», «окремішність вияву ознаки», «окремішність вияву властивості» мотивує їх поєднуваність із граматичними семами «множина», «розчленованість», основними семами у формі множини, реалізує одне з лексичних значень слова, яке викликає зміни в граматичній характеристиці нового лексико-семантичного варіанта» [7, 60]. Є всі підстави погодитися з цією позицією і навіть дещо поширити її: будь-який іменник абстрактної семантики однинної форми потенційно здатний конкретизуватися в тому чи іншому напрямі, а отже, набувати співвідносних форм однини та множини, а «відсутність чи слабку представленість форм множини абстрактних імен слід розглядати швидше не як заборону системи, а як результат їх «незажаданості» в мовленнєвій діяльності» [8, 67].

Витворення повної числової парадигми неоднаковою мірою притаманне абстрактним іменникам, що різняться мотиваційною базою. Так, наприклад, В.М. Нікітевич зазначає, що при зіставленні таких іменників, як *матеріалізм*, *дуалізм* (абстраговані поняття), *білизна*, *чесність* (абстраговані якості), *сон*, *ходьба* (абстраговані стани, дії, процеси), очевидним є більш конкретний характер іменників саме останньої групи [6, 62]. Причина цього криється, очевидно, в тому, що просторова окремішність предметів як ознака субстантивів [5, 45], яка забезпечує можливість рахунку окремих предметів, знаходить у семантиці дієслова своєрідний семантичний «відгук» – часово-просторову локалізованість дій, станів, процесів [5, 46–47]. Саме ця кореляція забезпечує необхідний ґрунт для активізації категорії числа за її прямим призначенням – розрізненням кількості. Тому абстрактні віддієслівні іменники більш послідовно утворюють числові кореляти множини (*дослід/досліди*, *виймка/виймки*, *дослідження/дослідження*, *зупинка/зупинки*). Натомість постійна статична ознаковість, не локалізована в часі й просторі, що притаманна семантиці прикметників [3, 17], менш співвідносна з предметністю, що вливається у відносно важче утворення форм множини деад'єктивів.

Для абстрактних іменників відприкметникового походження процедура конкретизації більш складна внаслідок нелокалізованості ознакових характеристик: якість, властивість мисляться поза будь-якими вимірами.

Незначна частина абстрактних іменників репрезентована лише формою множини, тобто становить окреме групування в межах формального класу *pluralia tantum*. У науковій літературі традиційно вказують на такі лексико-семантичні групи множинних іменників: назви дій, процесів, станів на зразок *витребеньки*, *відвідини*, *дебати*, *пересміхи*, *веселоці*, *пустоці*; назви часових проміжків, свят і обрядів на зразок *сутінки*, *входини*, *заручини*, *обжинки*, *іменини*, *канікули*, *розглядини*, *роковини*; назви ігор на зразок *шахи*, *схованки*, *сніжки*.

Як засвідчує дібраний матеріал, абстрактні множинні іменники в основному віддієслівного походження. Це дає підстави припускати, що існує своєрідна семантична скооперованість між дієслівними значеннями й іменниковим значенням, характерним для форми множини. Схильність дієслів до втілення у множинну іменникову форму, очевидно, можна пояснити тим, що саме в ній з'являється можливість відобразити значення дуративності (тяглості) дій чи процесів, які водночас обмежені в часовому вимірі: вони мають початок, певний час продовжуються й закінчуються. Таким чином, тим семантичним компонентом дієслів, який знаходить кореляцію у формі множини

іменників, є аспектуальне значення певної дії, процесу або перебування в стані. Так, наприклад, дієслово *відвідувати* (*відвідати*) містить у своєму значенні вказані три компоненти: дія має свій початок, певний час розвивається й, нарешті, закінчується, а його іменниковий корелят *відвідини*, латенізуючи значення початку та кінця, актуалізує значення часової подовженості, яке й реалізується на рівні іменника формою множини. У такий спосіб пропонується в деяких описах вказівка на те, що множинна форма співвідноситься зі значенням повторюваності певних дій [1, 161; 4, 220], не зовсім точна. Іменники-плюративи невіддієслівного походження також актуалізують значення часової подовженості. Отже, можна стверджувати, що форма множини іменників-плюративів насправді семантично навантажена, однак при цьому вказує на невластиве числове значення, що конститує графему множини конкретних іменників. Тому про форму множини як «пусту», на що вказують деякі дослідники, у цьому разі варто говорити з певною умовністю.

Як іменники абстрактної семантики однинної форми абстрактні плюративи можуть семантично розвиватися в бік конкретизації свого значення. Це, зокрема, вливається в можливість поєднання їх із кількісними збірними числівниками, наприклад, *двоє канікул*, *трьє проводів* [9, 56]. Базою для конкретизації семантики цих абстрактних іменників слугує їх «часова» домінанта. Несучи у своєму значенні вказівку на певний час протікання дії чи стану або існування стану, вони тим самим указують і на те, що ці дії чи стани можуть темпорально локалізуватися й повторюватися в часі й просторі: декілька разів можна жнивувати, обжинати, дебатовати, когось проводити, когось відвідувати тощо. Набуваючи такого конкретизованого значення, початково абстрактні іменники модифікують і значеннєве наповнення формального показника множини, який до того був у числовому відношенні «пустим». Тепер він починає чітко вказувати на значення множини, яке є частиною парадигми категорії числа в її семантико-граматичному аспекті. Таким чином, форма множини виявляється забезпеченою семантико-граматичним значенням множини. Водночас значення однини в конкретизованому варіанті абстрактних плюративів найчастіше не знаходить формальної підтримки. У такий спосіб ЛСВ із конкретним значенням, що сформувалося на базі абстрактного, виявляють подібність до конкретних іменників плюральної форми зі значенням парно- або багатоскладності: значення множини забезпечене формою множини, а значення однини не набуває належної морфологічної форми. Воно виражається тією ж формою, що й множина. Відповідно, в цьому разі є всі підстави говорити про омонімію форм як вияв семантико-граматичної асиметрії.

Розрізнення значень однини та множини, репрезентованих омонімічними формами, як і в інших випадках, здійснюється у контексті.

Отже, аналіз виявив семантико-граматичної асиметрії у сфері категорії числа абстрактних іменників дає підстави стверджувати, що абстрактні іменники у своєму основному значенні мають дефектну парадигму числа, існуючи або лише у формі однини, або лише у формі множини, які втілюють суто формально-граматичне значення категорії числа. Унаслідок семантичного розвитку іменники цього лексико-граматичного розряду можуть конкретизуватися, завдяки чому числові форми семантично наповнюються й починають виражати кількісні значення, ідентичні

значенням однини та множини конкретних власне-предметних іменників. При цьому початково одинні абстрактні іменники здатні не лише на семантичному рівні пов'язуватися з кількісними граматичними значеннями, а й реалізувати їх належними протиставленими формами однини та множини. Абстрактні плюративи, розвиваючись у напрямку конкретного значення, також можуть указувати на однину й множину названих ними предметів, тобто мати цілком симетричну парадигму числових значень. Однак вони формально забезпечують лише значення множини, а значення однини виражається омонімічною з множиною формою унаслідок впливу додаткових контекстних засобів.

Література

1. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. – М., Л. : Учпедгиз, 1947. – 785с.
2. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І.Р. Вихованець ; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української літературної мови. / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. – К. : Вища школа, 1972. – Ч. 1. – 4-е вид. – 402 с.
5. Кубрякова Е.С. Части речи в ономазиологическом освещении / Е.С. Кубрякова ; АН СССР. Институт языкознания. – М. : Наука, 1978. – 115 с.
6. Никитевич В.М. Грамматические категории в современном русском языке / В.М. Никитевич. – М. : Учпедгиз, 1963. – 246 с.
7. Озерова Н.Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного / Н.Г. Озерова ; АН УССР. Ин-т языковедения им. А.А. Потебні ; отв. ред. Г.П. Ижакевич. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.
8. Ревзина О.Г. Категория числа в поэтическом языке / О.Г. Ревзина // Актуальные проблемы русской морфологии. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – С. 66–80.
9. Украинская грамматика / В.М. Русановский, М.А. Жовтобрюх, Е.Г. Городенская, А.А. Грищенко ; АН УССР. Ин-т языковедения им. А.А. Потебні. – К. : Наук. думка, 1986. – 360 с.